

Žarko Lazarevič

**GOSPODARSKA
DEJAVNOST ŽENSK
IN GOSPODARSKO
ZGODOVINOPISJE
ORIS RAZMER/IJ IN POUČENJE**

Že na začetku razprave je smiselno opredeliti problematiko ženskega dela v slovenski zgodovini z nekaj empiričnimi podatki, ki bodo kontekstualizirali izvajanja v nadaljevanju. Ne gre za podroben historični prikaz, temveč le za opozorilo na pomen in pojavnost ženskega dela v slovenskem 20. stoletju, kajti vzporedno s prestrukturiranjem tradicionalne ekonomske podobe je potekala tudi zgodba o zaposlovanju žensk v slovenski industriji. Industrializacija je namreč na novo določala razmerje med spoloma. Slovenija 20. stoletja je bila dežela, ki je imela nesorazmerno visok delež žensk med zaposleno populacijo. To dejstvo je vnašalo v družbo nove dimenzije, vplivalo je tudi na položaj žensk v družbi in družini. Z možnostjo zaposlitve izven doma ter pridobitve stalnega in stabilnega vira dohodkov se ni spreminjala le

socialna vloga žensk, temveč predvsem ekonomska vloga žensk in posledično tudi družinski odnosi. Ženske so k običajnim opravilom, ki so jim tradicionalno pripadala glede na delitev po spolu, dodale še pridobitno funkcijo, ki nikakor ni bila zanemarljiva. O teh v temelju globokih in dolgoročnih spremembah ne nazadnje priča statistična ugotovitev, da je imela Slovenija zaradi tega sorazmerno nižji delež vzdrževanega prebivalstva. To so ugotavljali že pred prvo svetovno vojno, v obdobju med vojnoma in tudi po njej.

Visok delež ženske delovne sile v slovenski industriji je bil splet različnih okoliščin. Daleč najpomembnejši vzrok pa je bil nedvomno tip oziroma značaj industrializacije. Ta visok delež žensk med zaposlenimi je bil pogojen s strukturo slovenske industrije. Pogojen je bil torej s panogami, ki so se razvile na samem začetku, s tem pa je bila opredeljena tudi struktura industrije na slovenskih tleh. V Sloveniji so namreč že od začetkov prevladovala tiste dejavnosti, ki jih poznamo pod oznako delovno intenzivne panoge. Le-te so potrebovale veliko za silo pismene delovne sile, ki jo je bilo mogoče hitro usposobiti za opravljanje enostavnih del, kar je terjala industrijska zasnova delovnega procesa. Take delovne sile pa je bilo na Slovenskem zaradi agrarne prenaseljenosti veliko, če že ne zelo veliko.

Žene in dekleta so že v prvih letih dvajsetega stoletja predstavljale dobro četrtino zaposlenih v Sloveniji. Po prvi svetovni vojni se je z industrializacijskim sunkom delež žensk močno povečal. V ospredje je stopila tekstilna industrija, kar je značilno za zgodnjo etapo industrializacijskih procesov, ki je zaposlovala pretežno, če že ne izključno ženske. K strmemu skoku zaposlenih žensk je v obdobju med vojnoma poleg ekspanzije delovno intenzivnih panog pripomogla tudi huda gospodarska kriza. Velik padec donosnosti v industriji je namreč zahteval tudi zniževanje stroškov. Ena najlažjih poti je bilo nadomeščanje dražje delovne sile s cenejšo. V tedanjih razmerah je to pomenilo nadomeščanje moške delovne sile z žensko, s spremljajočim zniževanjem realnih zaslužkov. Že tako visok delež žensk v slovenski industriji je pred drugo svetovno vojno poskočil na celih 40 %. Ker je bil ta delež že pred drugo svetovno vojno visok, se po njej ni mogel v nedogled povečevati. Poskočil je še za nekaj odstotkov in se ustavil malo pod polovičnim deležem med zaposlenim prebivalstvom.

Vprašati se je tudi treba, kako je sprememba strukture slovenskega gospodarstva tekom stoletja vplivala na zaposlovanje žensk in v katere panoge so se usmerile. Pred drugo svetovno vojno je bilo med vsemi zaposlenimi ženskami največ takih, ki so vsak dan odhajale v neki industrijski obrat. Po drugi svetovni vojni se je razmerje pričelo počasi spreminjati. Zgodil se je strukturni premik, večina žensk se je s širitvijo in razvojem novih dejavnosti preusmerila v druge sektorje. Tako so že v drugi polovici sedemdesetih let, se pravi v času vrhunca

industrijske dobe, ženske v neindustrijskih dejavnostih po številu presegle kolegice iz industrije. Ta trend se je nato s procesi deindustrializacije le še poglobil.

V času pred drugo svetovno vojno je v okviru industrijskih panog največ ženske delovne sile zaposlovala tekstilna in konfekcijska industrija, pri storitvenih dejavnostih pa sta zelo izstopali gostinstvo in hišna pomoč – gospodinjske pomočnice. Podoba ob koncu dvajsetega stoletja pa je drugačna; kaže, da je prišlo do velikih premikov. Ne samo da so ženske nesorazmerno močno zastopane v storitvenih dejavnostih nasploh. Njihov delež se je okreпил predvsem na področjih, ki zahtevajo več formalne izobrazbe. Gospodinjske pomočnice kot da so izginile iz našega življenja, statistika jih več ne zaznava. Ob koncu 20. stoletja ženske absolutno in relativno prevladujejo v trgovini, izobraževanju ter zdravstvu in socialnem varstvu. V okviru industrijskih panog pa še vedno prednjači tekstilna industrija, vendar v zelo skrčenem obsegu, daleč od nekdanje zelo visoke ravni.¹

Z načenjanjem teme o ženskem delu v zgodovini zastavljamo tudi vprašanje raziskovalnih agend slovenskega zgodovinopisja. Žensko delo, presenetljivo, ni naletelo na velik odmev v slovenskem ekonomskem zgodovinopisju. Razlogov je gotovo več in so del širšega konteksta vznika in razvoja ekonomske zgodovine kot posebne discipline v slovenskem zgodovinopisju. Če kratko povzamemo, je vsekakor treba izpostaviti dvojnost razvojnih potez ekonomskega zgodovinopisja v časovni perspektivi. Gre za značilno dihotomijo, soobstoj deskriptivno-pozitivističnega in analitičnega ter problemskega pristopa in pozno afirmacijo ekonomske zgodovine na Slovenskem. Slovensko gospodarsko zgodovinopisje se je začelo oblikovati v šestdesetih letih prejšnjega stoletja; konstituiralo se je na podlagi tradicionalnega deskriptivno-pozitivističnega vzorca, brez jasne konceptualizacije in definiranja kategorialnega aparata. Čas resnih sprememb v konceptualnem in metodološkem pogledu prav gotovo predstavljajo devetdeseta leta prejšnjega stoletja. S posplošitvijo lahko izoblikujemo dve usmeritvi: novo usmeritev ambiciozne problemske obravnave v dolgih časovnih obdobjih s težnjo k interdisciplinarnosti in tradicionalni historiografski deskriptivno-pozitivistični pristop. Soobstoj obeh usmeritev ni konflikt, saj se v sicer različnem pristopu pravzaprav dopolnjujeta. Druga dolgotrajna konstanta slovenskega ekonomskega zgodovinopisja je njegova kadrovska skromnost. Število raziskovalcev je zelo majhno, z vsemi omejitvami, ki gredo zraven.

Te značilnosti so determinirale zastavljanje raziskovalnih vprašanj. Večinska prevlada tradicionalnega raziskovalnega pristopa v ekonomskem zgodovinopisju je pri raziskovalnih tematizacijah za ključne prepoznala tradicionalne raziskovalne vsebine ekonomskega zgodovinopisja. Prevladujoč je bil poudarek na velikih zgodovinskih vsebinah, ki so imele tudi nacionalno afirmativen značaj.

1 Lazarevič, O stoletju industrije v Sloveniji.

Če že družba kot celota ni prepoznala deleža in vloge žensk, ni čudno, da je tudi zgodovinopisje zanemarjalo to tematiko. V starejših obdobjih je bil prevladujoč poudarek na različnih vidikih agrarne zgodovine in na industrializaciji kot modernizaciji gospodarske in družbene strukture v obravnavah 19. in 20. stoletja. Temeljni konceptualni okvir, z nekaj izjemami, je bila razvojna paradigma kot proces sicer počasnega, zamudniškega, a vztrajnega napredka, postopnega ekonomskega in socialnega razvoja. Največji del energije so usmerjali v zunanje, površinske manifestacije historičnih procesov v kratkih časovnih obdobjih. Pri industrializaciji so denimo veliko moči in časa namenili štetju pogonskih moči, če to navedemo kot eksemplarični primer. Pa s tem ne bi bilo nič narobe, ko le ne bi izostala družbena in gospodarska kontekstualizacija in seveda kot merska enota komparativni vidik. Zamejenost je bila značilna tudi v prostorsko-geografskem pogledu, slovenski ekonomski zgodovinarji so pisali »slovensko« gospodarsko zgodovino. Za referenčno ozadje prav tako ni mogoče reči drugače, prevladovala je usmerjenost v slovenski prostor.² Tako se tudi niso obravnavala vprašanja dolgoročnih značilnosti prestrukturiranja družbene in ekonomske podobe, kontradiktorne dinamike (nelinearnega razvoja!) historičnih procesov.

Glede na strukturne značilnosti slovenskega ekonomskega zgodovinopisja ni presenečenje, da je izostal tudi interes za historične vidike ženskega dela. Kot seveda tudi za marsikatero drugo tematizacijo, denimo ekonomskih vidikov migracij, kreditnega sistema, potrošnje (potrošniške družbe), klasičnega in socialnega podjetništva (zadružni sistem), če naštejemo zgolj nekaj primerov prezrtih tem. Vse te teme in še mnoge druge so ostajale v ozadju, tako zaradi kronične kadrovske nezadostnosti kot tudi zaradi počasnega spreminjanja raziskovalne paradigme. Gre za širši sklop počasnega preraščanja tradicionalnega konceptualnega in aplikativnega vzorca v strategijah in praksah historičnega raziskovanja v Sloveniji. Do sprememb je moralo priti v širšem strokovnem in družbenem okolju. Naraščajoča senzibilnost za ženska vprašanja je ne nazadnje vstopila v zgodovinopisje, tudi pod vplivom drugih strok, denimo sociologije ali antropologije. Od tu do vstopa na področje ekonomske zgodovine ni bilo več daleč, čeprav je trajalo še precej časa.

Simbolna točka, ki je sintetizirala predhodna prizadevanja za vstop raziskovalnih tematizacij žensk v slovensko zgodovinopisje, je bilo 32. zborovanje slovenskih zgodovinarjev. Leta 2004 so se namreč zgodovinarji zbrali v Celju in za vodilno temo zborovanja določili problematiko žensk v zgodovini. To prav gotovo ne bi bilo mogoče, če v predhodnih dveh desetletjih ne bi narasla senzibilnost za vprašanje »ženske zgodovine ali zgodovine žensk«. Hkrati se je povečalo število raziskovalcev, predvsem raziskovalk, ki so vprašanja različnih vidikov historičnih

2 Lazarević, Identitete in imena gospodarskega zgodovinopisja v Sloveniji.

vlog žensk in njihovega socialnega oziroma ekonomskega položaja konceptualno in raziskovalno vzpostavile kot novo raziskovalno polje. Zborovanje je pomenilo priznanje pomena »zgodovine žensk/ženske zgodovine« v zgodovinopisju in seveda nov prispevek k preseganju tradicionalnega raziskovalnega pristopa. Ob zborovanju je izšel tudi zbornik, ki je utemeljil raziskovanje ženskega dela. Kar trije prispevki so se dotikali ekonomske aktivnosti žensk, v različnih časovnih obdobjih in panogah. Tako je Darja Mihelič pisala o gospodarski aktivnosti žensk v srednjem veku, France Kresal je pisal o obsegu zaposlenosti žensk v času med obema vojnama, Ljudmila Bezljaj pa o zaposlovanju žensk do druge svetovne vojne pri telekomunikacijskih podjetjih. Tudi avtorice in avtorji drugih prispevkov so se posredno ali neposredno dotikali razmerja med gospodarjenjem in žensko populacijo ob robu obravnav drugih vprašanj.³

Zborovanje je torej pričalo o velikih konceptualnih spremembah, ki so nedvomno zorele dalj časa. Namen našega pisanja ni, da bi podajali historiat raziskav »zgodovine žensk ali ženske zgodovine« in poti teh sprememb, saj bi to preseglo osnovni namen. Prav tako ni naš namen podati komentirane bibliografije zgodovinopisnih člankov, razprav ali monografij o tem vprašanju. Naša razprava bo veliko bolj omejena, pravzaprav skromna. Problematiko ženskega dela v slovenskem zgodovinopisju bomo predstavili na primeru nekaterih po našem mnenju najbolj značilnih del, ki predstavljajo duh časa in stanje discipline. Vsako izbrano delo je drugačno, produkt drugega konteksta, skupaj pa dobro orišejo problematiko proučevanja ženskega dela. Predstaviti želimo avtorice, ki so pomembno prispevale k raziskovanju ekonomske aktivnosti in ekonomskega položaja žensk v slovenskem zgodovinopisju. Ker je vsak izbor subjektiven, tudi s tem ni drugače. Nastal je po kriterijih in presoji avtorja teh vrstic, ker želi predstaviti prizadevanja za uveljavitev raziskovanja ženskega dela v času, ko je bila tematika daleč od zanimanja širšega kroga zgodovinarjev. Pri predstavitvi značilnih del bomo sledili zgodovinskim obdobjem, kar nekoliko zamegli kronološki vidik pojava raziskovalnih tematizacij, vendar pa zagotavlja vsebinsko kontinuiteto predstavitve.

Avtorica, na katero je treba opozoriti, je prav gotovo Darja Mihelič, ki je večino svojega raziskovalnega navora namenila raziskavam srednjeveške zgodovine.⁴ V tem okviru je načela tudi vprašanja zgodovine žensk in otrok. Tako je med drugim obravnavala pravni in administrativni položaj žensk v srednjeveških mestih,⁵ vprašanje ženske časti⁶ in žensk v kazenskih procesih.⁷

3 Žižek (ur.), *Ženske skozi zgodovino*.

4 Rožac-Darovec, Prof. dr. Darja Mihelič – šestdesetletnica.

5 Mihelič, Odnos oblastnih ustanov do ženske in otrok.

6 Mihelič, *Ženska čast v istrskih mestih*.

7 Mihelič, *Udeležba žena v kazenskih procesih*.

Darja Mihelič pa se ni ustavila samo pri teh temah, temveč je segla še naprej. Njej gre zasluga, da je v korpus zgodovinopisja o srednjem veku vpeljala tudi žensko delo. V nekaj člankih je natančno predstavila različne vidike ženskega dela in ekonomskega položaja žensk. Kot značilnost dobe je seveda opredelila vlogo žensk in njihov status glede na izvor. Razumljivo, saj je srednjeveška družba slonela na družbenih relacijah, ki so bile določene z rojstvom oziroma pripadnostjo določenemu družbenemu sloju. Sam družbeni stan je hkrati določal tudi prostor in meje ekonomskega delovanja žensk. Tako je predstavila tudi delitev dela po spolu na podeželju, v okviru kmečkih gospodarstev, in v mestih, zlasti v okviru obrtne proizvodnje. Na osnovi skopih virov pokaže različne, pravzaprav zelo razvejane ekonomske položaje, razmerja in dejavnosti, v katerih je dokumentirano žensko delo. Pojavljajo se celo bančnice! S tipologijo ženskih del/opravlil je nazorno pokazala strukturno dimenzijo, bolje rečeno historično vztrajnost in dolgoživost zamejenosti prostora ženskega dela in tudi delitve dela. Ženska gospodarska dejavnost je bila razpršena in prevladujoče potisnjena za zidove obrtniškega doma ali delavnice oziroma pretežno omejena na kmetijo. Darja Mihelič se je dotaknila še drugega pomembnega vidika ženskega dela, sicer ne neposredno, a dovolj eksplicitno posredno. Problematizirala je namreč vprašanje vidnosti oziroma nevidnosti ženskega dela (kot temu pravi A. Kalc v svojem prispevku). Že iz njene analize je razvidno, da gre v srednjeveških virih bolj za bežne omembe najbolj izstopajočih primerov ženskega dela, ko so prevzemale po tedanjem imaginariju moške ekonomske vloge v obrti. Kmečke ženske so zaradi drugačnega položaja praviloma odsotne iz historičnih registrov. Zato tudi predlaga vključitev dodatnega historičnega gradiva, denimo različne likovne upodobitve, ki z močjo vizualizacije dodatno argumentirajo pojavnost ženskega dela v srednjem veku.⁸ S tem je jasno postavila izhodišče za naslednja historična obdobja, ko so se srednjeveške institucije in regulacije ženskega dela prenašale skozi čas. Iz dela njenega raziskovalnega opusa je torej jasno razvidno, da je bila ekonomska dejavnost žensk pomembna, obsežna in raznovrstna že v predindustrijski (kasneje tudi protoindustrijski) dobi, le da je bila slabo vidna oziroma pomanjkljivo ali sploh ne dokumentirana.

Vsebinska nit ženskega dela se nadaljuje v delu Jasne Fischer, čeprav je njena razprava izšla prej kot razprave Darje Mihelič. Ker je Jasna Fischer problematizirala vprašanje ženskega industrijskega dela, jo navajamo na drugem mestu. Z industrializacijo, ki je bila temeljna raziskovalna agenda Jasne Fischer,⁹ so nastopile velike spremembe. Žensko delo je postalo vidno in merljivo. Uvajanje

8 Mihelič, Žena v rokodelstvu in obrti; ista, Žena v predkapitalističnem obdobju na Slovenskem; ista, Crafts and trades practiced by women in urban settlements.

9 Lazarevič, Jasna Fischer – šestdesetletnica.

strojev, tekočih trakov, tehnologija delitve produkcije in dela na osnovne faze je zrelativizirala pomen verificirane tehnološke usposobljenosti, kar je bilo značilno za predindustrijsko obrt. Odprl se je prostor za vključevanje velikega dela neizobražene populacije, tudi ali zlasti žensk, v industrijsko proizvodnjo z minimalno priučitvijo nezahtevnih standardiziranih delovnih opravil. To je potekalo v prevladujočem kontekstu običajnega nizkega vrednotenja družbenega položaja žensk in pridruženega nizkega vrednotenja njihove ekonomske dejavnosti. Žensko delo so pojmovali kot podporno dejavnost in s tem drugotnega pomena za gospodarstvo. Na osnovi izobrazbe in spola se je že na začetku industrializacije vzpostavila dvojna prikrajšanost. Osnovna relativnostna razmerja so nato vztrajala v času in prostoru.¹⁰

Problematicizacija industrijskih delavk je bila povsem v kontekstu takratnega prevladujočega raziskovalnega poudarka na zgodovini delavskega gibanja, kar je bila tudi sicer ena osrednjih tem dela Jasne Fischer.¹¹ Pritegnilo jo je dejstvo, da je bilo med industrijskim delavstvom Ljubljane leta 1890 kar 60 % žensk, polovica teh pa je delala v Tobačni tovarni. S tematizacijo industrijskih delavk je Jasna Fischer neizbežno vpisala žensko delo v repertoar slovenskega zgodovinopisja, in to kot ena prvih. Očitno je pokazala, da je bilo žensko delo še kako vidno v moderni dobi, kajti delo žensk so registrirali,¹² le viro je bilo treba vzeti v roke. Nedvoumno je tudi zapisala, da je virov za študij zgodovine ženskega dela v industriji na pretek; bolj ko se pomikamo proti sedanjosti, čedalje več jih je. Njena razprava o delavkah ljubljanske tobačne tovarne¹³ bi bila pomembna že samo s stališča zastavljanja raziskovalnega vprašanja, saj je analizirala starostno strukturo, delovne položaje in dnevne migracije delavk.

Vendar je v njenem delu še nekaj sestavin, ki jih je treba izpostaviti. Sicer so bile omenjene bolj ob robu razprave, a vendarle imajo strokovni in raziskovalni značaj, saj so pomenile širjenje raziskovalne agende. Naj najprej izpostavimo problem otroškega dela,¹⁴ saj je Jasna Fischer pokazala, da so v Tobačni tovarni zaposlovali tudi deklice. Opozorila je torej na položaj skupine zaposlenih, ki

10 Hafter, Introduction: A Theoretical Framework for Women's Work.

11 Lazarevič, Jasna Fischer - šestdesetletnica.

12 Glej njen kasnejši članek: Fischer, Spreminjanje socialne sestave v slovenskih deželah.

13 Kot zanimivost je treba omeniti, da je vprašanje delavk tobačne tovarne načel že Slavko Kremenšek daljnega leta 1976. Vendar je Kremenšek, kot etnolog, čeprav je izšel iz zgodovinarskih vrst, v svoji analizi prvenstveno ostal omejen na zasebno bivanjsko okolje delavk, ki mu je sledil na podlagi podatkov kadrovskih evidenc in tudi popisnic prebivalstva iz leta 1900. – Kremenšek, Izvir in okolje delavk ljubljanske tobačne tovarne.

14 Otroško delo v začetnih obdobjih industrializacije ni bilo neobičajno in tudi ni bilo majhnega obsega. Tekstilna industrija, ki je prednjačila pri zaposlovanju žensk in tudi otrok, to nazorno kaže. Tako je bilo leta 1846 v tekstilni industriji zaposleno kar 28 % mladoletnikov, mlajših od 14 let. V zadnjem desetletju 19. stoletja je ta delež le malenkostno upadel na 26 %. Absolutno je prednjačila predilnica v Litiji, kjer je bilo med zaposlenimi malo več kot polovica mladoletnih. Otroško delo so v 20. stoletju odpravili. – Lazarevič, Zgodovinska ozadja tekstilne industrije na Slovenskem, str. 34.

so bili v še bolj perečem položaju, tako s stališča hierarhije, dohodkov kot tudi socialnega in kulturnega statusa. Nadalje je izpostavila delovanje tovarne kot socialnega prostora in del socialno varstvenih funkcij, ki jih je opravljala tovarna (organizirano večerno izobraževanje zaposlenih otrok, delovne razmere, oblike skupnega prehranjevanja, pokojninski sistem). Izpostavila je vprašanje delavk kot aktivnega subjekta industrijske organizacije dela na primeru stavke, ki je glede na odzive v javnosti sprožila vprašanje žensk kot političnega subjekta. V končnem je stavka tudi rušila tradicionalni imaginarij ženske in njenega položaja v družbi in industrijski proizvodnji. Stavka je preizkušala tudi meje družbene politične korektnosti. Ta položaj je Jasna Fischer problematizirala tudi na fenomenu plačne politike tovarne. Z nizom podatkov je opozorila na plačna razmerja v škodo žensk. Učinkovito, zgolj z navajanjem dejstev, pokaže značilnosti stanja in procesa sprememb. Leta 1871 je tobačna delavka zaslužila polovico, leta 1894 skoraj 70 odstotkov, pred prvo svetovno vojno že tri četrtine moške plače. V eni od opazk navrže tudi podatek, da so bile v Ljubljani in okolici mlade delavke iz Tobačne tovarne zaželene neveste. Tako je na ravni socialnega fenomena nazorno izpostavila učinke industrializacije na statusno spremembo žensk. Z zaposlitvijo so postale ekonomsko neodvisne osebe. Kot zadnje velja opozoriti, da je z vprašanjem ženskega dela povezana tudi metodološka inovacija v slovenskem gospodarskem zgodovinopisju. Jasna Fischer je prva uporabila moč informacijske tehnologije za analizo dolgih podatkovnih časovnih serij na primeru izpovedne moči kadrovske evidenc nekega industrijskega obrata, Tobačne tovarne.¹⁵

V zaključku bi želeli opozoriti še na knjigo, ki pomeni prelomnico v procesu etabliranja raziskovanja ženskega dela. Z njenim izidom je tematika ženskega dela postala sestavni del zgodovinopisja in raziskovalnega dela. Opozarjamo na monografijo in tudi širše delo Sabine Žnidaršič Žagar *Ora et labora*, ki je izšla leta 2000. Izid knjige je pričal, kako se je okolje spremenilo, kako je narasla senzibilnost za prezrte vsebine (tudi ali predvsem za žensko delo), kako je slovensko (ekonomsko) zgodovinopisje v devetdesetih letih 20. stoletja vendarle stopilo na pot posodabljanja raziskovalne paradigme in se odprlo modernim tokovom. Te spremembe so bile povezane tudi z zamenjavo generacij in pojavom večjega števila raziskovalk. Na področju ženskega dela so spodbudile drugačne pristope, saj so spremenile vsebinski in raziskovalni koncept. Raziskovanje ženskega dela so navezale na sodobna teoretska, metodološka, aplikativna in interpretivna načela iz širšega domačega in mednarodnega prostora.

Monografija Sabine Žnidaršič Žagar je zelo pomembna za raziskovanje ženskega dela, saj je postavila konceptualne in metodološke standarde. Hkrati ima njena knjiga univerzalni značaj, ker je raziskovalno opredelila in analizirala delo

¹⁵ Fischer, *Delavke Tobačne tovarne v Ljubljani*.

žensk v kontekstu gospodarstva kot celote, se pravi v široki paleti oblik ženskega dela, ne glede na gospodarske panoge, kakor so jo kazali statistični prikazi gibanja prebivalstva in poklicne statistike v času Habsburške monarhije. Sabina Žnidaršič Žagar je zelo podrobno proučila in analizirala objavljene podatke na ravni celotne dežele Kranjske, od zadnjih desetletij 19. stoletja pa do prve svetovne vojne. Že pred njo se je, denimo Jasna Fischer,¹⁶ lotila analize tovrstnega gradiva, vendar le na ravni posameznih okrajev. In ravno dejstvo, da je Sabina Žnidaršič Žagar obravnavala deželo Kranjsko kot celoto, daje knjigi dodatno vrednost. Zaradi širšega teritorija in daljše časovne perspektive je rezultate njene raziskave mogoče (z določenimi zadržki sicer) posplošiti na raven slovenskega ozemlja. V spreminjanju poklicne strukture se zrcalijo tudi drugi družbeni procesi. Komparativni vidik, ki ga je tudi uporabila, je kranjske razmere umeščal v širši kontekst in vzpostavljaj stvarno podlago njenih interpretacij. Presegla je golo tehnično analizo statističnega gradiva. Na podlagi obsežnih virov in drugovrstne literature je statistične podatke osmišljala v koherentno interpretativno pripoved.

Knjiga je razdeljena na tri velika poglavja: Uvod, Demografska gibanja in Pridobitna dejavnost. V prvem poglavju, ki je nekoliko skromno naslovljeno kot uvod, avtorica sintetično predstavi svoj konceptualni, terminološki, metodološki pristop ter referenčni aparat, ki jih je uporabila pri pisanju. Uvodno poglavje lahko beremo kot dobro podprt (neke vrste) manifest o potrebnosti proučevanja ženske zgodovine in v tem sklopu tudi o nujnosti intenzivnega študija ženskega dela. V drugem poglavju preide na obravnavo demografskih razmer, kjer detajlno obravnava strukturo ženske populacije, poročno starost, stopnjo rodnosti in umrljivosti otrok pa tudi problematiko nezakonskih otrok. Tretje, najobsežnejše poglavje je posvetila podrobni analizi poklicne oziroma pridobitne strukture žena na Kranjskem, kjer je obravnavala žensko delo in položaj žensk v kmetijstvu, obrti in industriji, trgovini in prometu ter v t. i. statističnem razredu D. V slednjega so uvrščali poklicne oziroma pridobitne statuse oseb, ki jih ni bilo mogoče uvrstiti v druge kategorije poklicev. Analizo je izvedla na ravni posameznih okrajev, ki so predstavljali osnovno statistično enoto. Povsem jasno izpostavi, da enotne podobe na Kranjskem ni bilo. Nasprotno, cela vrsta področnih in krajevnih posebnosti je prišla na plan, ko je šla prek ravnin povprečij.

Rezultati njene analize so pokazali, da je bilo v obravnavanem času med prebivalstvom žensk več kot moških in da so bile ženske tudi nadpovprečno pridobitno aktivne. V kmetijstvu so bile prevladujoča delovna skupina in njihov ekonomski pomen nepogrešljiv. Njihov delež se je postopno krepil v industriji in obrti. Prisotne so bile tudi v drugih poklicnih/pridobitnih kategorijah, vendar v

¹⁶ Kot eden od primerov: Fischer, Populacijski razvoj in socialna struktura okrajnega glavarstva Radovljica.

manjšem deležu, ki pa je imel tendenco naraščanja.¹⁷ Sabina Žnidaršič Žagar je žensko delo kot relevanten historičen fenomen ovrednotila s stališča pojavnosti in obsega v času in prostoru dežele Kranjske na prelomu iz 19. v 20. stoletje. V današnjem času se vse skupaj zdi kot samoumevne podobe ženske delovne preteklosti, v času izida knjige pa so podatki o vstopanju in položaju žensk na trgu dela večino strokovne javnosti povsem presenetili.¹⁸

17 Žnidaršič Žagar, *Ora et labora*.

18 Ob tej obravnavi je vsekakor treba opozoriti še na eno knjigo, ki je v znatnem delu imela za predmet obravnave žensko delo, delovno obremenitev žensk v kmetijstvu. Gre za temo, ki je po krivici zapostavljena, kar je pokazala že Sabina Žnidaršič Žagar z ugotovitvijo, da so bile kmečke ženske nesorazmerno delovno aktivne. Mislimo na delo etnologinje Irene Destovnik (*Moč šibkih: ženske v času kmečkega gospodarjenja*. Celovec: Slovenska prosvetna zveza, 2002), ki je natančno osvetlila žensko delo v kmetijstvu na Koroškem na primeru raziskave dveh vasi v časovnem razponu od srede 19. pa do srede 20. stoletja. Z uporabo metode študija primerov je v tem dolgem časovnem razponu natančno analizirala statusna ekonomska razmerja in položaje ter zvrsti dela kmečkih žena in deklet. Monografijo je napisala na osnovi različne historične dokumentacije za starejša obdobja, za novejša obdobja pa je uporabila metodološke prijeme ustne zgodovine. Podoba, ki jo slika, lahko brez pomislekov uporabimo za interpretacijo procesnih značilnosti in ekonomskih statusnih delovnih položajev kmečkih žena, deklet in deklic v širšem slovenskem prostoru. Knjiga Irene Destovnik v marsičem dopolnjuje monografijo Sabine Žnidaršič Žagar glede dela in zaposlenosti kmečkih žena, zato je treba obe knjigi brati vzporedno.